

W podsumowaniu Autor prezentowanego dzieła pisze, że analiza twórczości Zinowiewa potwierdza tezę, że jest on pisarzem katastrofistą. Mimo że na temat komunizmu powstały setki opracowań, autorowi *Dennych* `wyżyn udało się zjawisko to przedstawić w sposób oryginalny. Nikt też nie przedstawił *homo sovieticus* w sposób tak wyrazisty. Trudno jednak, jak podkreśla L. Suchanek, zgodzić się z pisarzem, kiedy odrzuca on martyrologiczną i represyjną stronę komunizmu.

Książka Lucjana Suchanka *Homo sovieticus, świetlana przyszłość, gnijący Zachód*, niewątpliwie zasługuje na wielką uwagę. Autor w sposób wnikliwy i kompetentny, a przy tym erudycyjny dokonał analizy twórczości A. Zinowiewa – jednego z przedstawicieli wielu pisarzy trzeciej fali emigracji rosyjskiej. Monografia ta jest tym bardziej warta polecenia, iż stanowi jedno z niewielu opracowań na temat pisarzy emigracyjnych, zarówno w polskiej, jak i rosyjskiej historii literatury.

Małgorzata Kaczor

Jerzy K a p u ś c i k, *Sens życia. Antropologiczne aspekty rosyjskiego renesansu duchowego XX wieku w świetle prawostawia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, ss. 266.

W ostatnich latach zaobserwować można wzmożone zainteresowanie uczonych europejskich filozofią rosyjską XIX i XX wieku, potwierdzone rosnącą liczbą publikacji. Niezmiernie ważny i wciąż mało zbadany problem stanowią powiązania rosyjskiej myśli filozoficznej z religią chrześcijańską – prawosławną, wskazującą człowiekowi sens istnienia w perspektywie nieprzemijających i ponadczasowych wartości. Monografia Jerzego Kapuścika pt. *Sens życia. Antropologiczne aspekty rosyjskiego renesansu duchowego XX wieku w świetle prawostawia* jest pierwszą w humanistyce polskiej rozprawą zgłębiającą, bardzo istotny dla rosyjskiej filozofii XX wieku krąg zagadnień skoncentrowanych nad istotą życia. W trzech obszernych rozdziałach, poprzedzonych zwięzłym, rzeczowym wprowadzeniem, wnikliwie zanalizowane zostały, pod kątem postawionego w tytule zagadnienia, traktaty S. Bułgakowa, W. Erna, P. Florenskiego, S. Franka, B. Wyszestawcewa, M. Tariejewa, J. Trubieckiego – kontynuatorów zapoczątkowanej przez W. Sołowjowa linii ontologizmu w filozofii religijnej. Badacz uwzględnił szerokie konteksty rosyjskiej duchowości*: filozofie

* Terminem «duchowość rosyjska» – wyjaśnia Jerzy Kapuścik – „określa się najczęściej refleksję filozoficzno-religijną, uformowaną na przełomie XIX i XX wieku i rozwijaną prze-

starożytną, wczesnośredniowieczną, średniowieczny i nowożytny idealizm, prawosławie, gnostycyzm, oraz mistycyzm. Przedstawiciele renesansu duchowego stanowili, zdaniem Autora recenzowanej monografii, formację bardzo osobliwą. Zmierzała bowiem do odnowy prawosławia poprzez zwrócenie szczególnej uwagi „nie na «ideał pozagrobowy», lecz na pierwiastki życiotwórcze, krzepiące, wyrrywające z marazmu i wytyczające drogę duchowego doskonalenia” (s. 8).

W rozdziale pierwszym pt. „Od poszukiwań wiedzy integralnej do metafizycznego rozumienia człowieka” Jerzy Kapuścik w sposób precyzyjny przedstawił ogólne założenia rosyjskich modernistycznych refleksji nad sensem istnienia człowieka, podkreślił silny związek tych rozważań ze sferą *sacrum* i wyeksponował ich filozoficzno-ideowe powiązania. Zwrócił uwagę, że myśliciele «srebrnego wieku» niejednokrotnie odwoływali się do XIX-wiecznych rodzimych tradycji – poglądów W. Odojewskiego, słowianofilów, W. Sołowjowa, F. Tiutczewa, F. Dostojewskiego, N. Fiodorowa. Światopogląd Rosjan formowały również niektóre koncepcje filozofii starożytnej (Sokratesa, Platona, Arystotelesa), zwłaszcza zaś te, które opierały się na stwierdzeniach, że poznanie jest tożsame z moralnością (Sokrates), a dobro i prawda są wartościami najwyższymi. Greków – jak to wynika z treści rozprawy – „interesowała jednak istota ludzka wobec kosmosu, dla Rosjan natomiast ważne było odniesienie do Boga, rozumu i dziejów” (s. 91).

Niemiały wpływ na zapatrywania rosyjskich humanistów wywarły również idealistyczne teorie wczesnego G. W. F. Hegla sformułowane w traktatach *Filozofia religii* oraz *Duch chrześcijaństwa i jego losy*, postulujących konieczność oparcia etyki na głoszonych przez Ewangelię zasadach miłości, przebaczenia, pojednania. Omawiając wpływ Heglowskiej antropologii na sposób myślenia Rosjan, badacz zaznacza:

To, co w okresie rozkwitu rosyjskiej myśli religijnej, czyli końca XIX i początku XX wieku uzyska miano «wiedzy integralnej», obejmującej różne dziedziny życia, w tym m. in. człowieka, społeczeństwo i jego wytwory – twórczość i naukę – [...] będzie w większym lub mniejszym stopniu nawiązaniem – polemicznym z reguły, gdyż osadzonym głęboko w świadomości chrześcijańskiej, prawosławnej – do Heglowskiej koncepcji wszechjedności, konkretności Boga i człowieka, koncepcji odślaniającej poznanie «dróg i losów substancji w świecie» (s. 26).

Dążąc do stworzenia «wiedzy integralnej» i przeobrażenia świata w duchu religijnym, filozofowie rosyjscy wykreowali obraz człowieka „soborowego” – bogocześnika uosabiającego „piękno, dobro, świętość Chrystusa i pełnię człowieczeństwa” (s. 10). Taki wizerunek postaci łączącej najwyższe wartości moralno-etyczne

ważnie poza Rosją, w następnym półwieczu, obejmującą całokształt problematyki związanej z życiem [...], w oparciu o naukę chrześcijańską, dającą opis trwałych, rozumnych podstaw bytu” (s. 7). Termin ten ma swe synonimiczne odpowiedniki w sformułowaniach: renesans duchowy, odrodzenie religijne, filozofia religijna «srebrnego wieku».

i religijne pojawił się po raz pierwszy w piśmiennictwie wybitnego myśliciela wieku XIX Władimira Sołowjowa, którego metafizyka wszechjedności i ściśle z nią związana koncepcja Sofii zmodernizowały świadomość religijną «srebrnego wieku». Z tego też względu Sołowjowowskiej koncepcji życia, opartej początkowo na postulatach słowianofilów i przekształconej następnie w chrześcijańską antropologię filozoficzną, poświęcił J. Kapuścik najwięcej miejsca w tym rozdziale.

W kolejnych częściach rozprawy rzeczowej analizie poddane zostały refleksje nad sensem istnienia z perspektywy wartości idealnych (metafizycznych). W centrum rozważań w rozdziale drugim pt. „Jakie piękno zbawi świat? Płaszczyzny sensu życia z perspektywy wartości” znalazły się zagadnienia etyki i estetyki, stanowiące istotny punkt odniesień dla przedstawicieli duchowości rosyjskiej, postrzegających życie w świetle prawdy, dobra, piękna i miłości. Problemy te przedstawione zostały w szerokim kontekście tradycji filozoficznej, religijnej oraz literackiej. Ustosunkowując się do traktatów teoretycznych poświęconych ponadczasowym, niezmiennym wartościom, badacz zaznaczył, że bezpośrednim impulsem do ich powstania była z jednej strony twórczość Fiodora Dostojewskiego, w której dostrzegano swoistą symbiozę zasad etycznych i estetycznych, „czyli dobra i piękna na gruncie prawdy religijnej” (s. 128), z drugiej natomiast reakcja na pozytywistyczny racjonalizm oraz pesymistyczne i amoralne poglądy Fryderyka Nietzschego i Artura Schopenhauera. Sens życia myśliciele religijni próbowali odnaleźć w niedostępnej rozumowi i zasadom logiki rzeczywistości idealnej. Świadczy o tym piśmiennictwo Jewgienija Trubieckiego i Władimira Erna, którzy, wykorzystując doświadczenie religijne, przekraczali granice myślenia racjonalistycznego i poszukiwali uzasadnienia sensu istnienia w największych wartościach stanowiących fundament życia wiecznego (s. 164). Nieco odmienne i bardziej wnikliwe spojrzenie na człowieka prezentowali, zdaniem Autora recenzowanej monografii, Wasilij Rozanow, Paweł Florenski, Borys Wyszestawcew. Zwalczali oni koncepcje materialistyczne jednocześnie oddalając się od utopizmu metafizycznego. Aktywizując rozum, uczucia, serce, wolę, intuicję, obejmowali w swych rozważaniach całość ludzkiej egzystencji – łączyli sferę duchową z obrazem świata realnego. W zorientowanej antropocentrycznie myśli religijnej J. Kapuścik dostrzega analogie z poglądami F. Dostojewskiego. Głoszone przez pisarza postulaty akcentujące konieczność poszanowania potrzeb indywidualnych, wolności sumienia oraz potrzebę powszechnego braterstwa i miłości (znajdujące w jego powieściach wymowę metafizyczną oraz religijną) wyznaczały – podkreśla uczony w podsumowaniu rozdziału – kierunek rozwoju rosyjskiej filozofii religijnej.

Gubiąc się w faktach, nauce, rozumie, moralności, ulegając kaprysom własnej, niepoznawalnej natury, człowiek pragnie jednak za wszelką cenę spełnienia wartości, gdyż wie, że tylko one warunkują życie. [...] Pytanie Hipolita Tierientiewa, nawiązujące do platonizmu: „jakie piękno zbawi świat?”, pozostawia szansę zbawienia – wówczas jednak, gdy odwrotny biegun metafizyki, czyli życie, wypełniony zostanie przez rzeczywiste, a

nie postulatywne wartości, i to właśnie sprawi, że będzie ono doskonałe i tym samym dołączy do wyższego rodzaju wartości (s. 167).

Bogaty w interesujące i cenne spostrzeżenia jest również rozdział trzeci pt. „Sens życia w świetle «polityki chrześcijańskiej»”. Pasjonujące przedstawiciele rosyjskiej duchowości zagadnienie ludzkiego istnienia zostało tu zanalizowane z perspektywy „polityki chrześcijańskiej”, obejmującej wszystkie sfery życia. „Określenie «polityka chrześcijańska» – wyjaśnia J. Kapuścik – użyte przez W. Sołowjowa w pracy *Wielki spór a polityka chrześcijańska* (1883), na początku nowego stulecia zrobiło dużą karierę i stało się hasłem wywoławczym całego nurtu zorientowanej religijnie myśli rosyjskiej, dążącej do powiązania wiary z życiem, nauki Ewangelii z realnymi zadaniami społecznymi” (s. 169). W toku dalszych rozważań badacz zaznaczył, że filozofowie «srebrnego wieku» niejednokrotnie wskazywali na uniwersalistyczny wymiar nauki chrześcijańskiej, na celowość rozumienia w jej świetle życia ludzkiego i historii. Ta osobliwa synteza religii, historiozofii i polityki czyni z renesansu duchowego jedyny w swoim rodzaju „swoisty ruch kulturowy, wychodzący od konkretnej konfesji i dochodzący do jej noumenalnej istoty, a następnie przekraczający obszar symboliki religijnej i poszukujący sensu ofiary Chrystusa w realnej, stanowiącej wartość względną, rzeczywistości” (s. 194-195).

Rekonstruując stan rosyjskiej świadomości antropologicznej na początku wieku XX, Autor recenzowanej książki wyjaśnił stosunek myślicieli do nowych, popularnych w owym czasie idei: «nadczołowieka», «człowiekoboga», «bogotwórstwa», podkreślił rolę, jaką odegrał renesans religijny w przełamywaniu marazmu, apatii, bierności, maksymalizmu, radykalizmu. Dużo uwagi poświęcił szczegółowemu omówieniu zapatrywań Pawła Florenskiego. Przybliżając światopogląd tego humanisty, zaakcentował głębię i precyzję jego wywodów oraz widoczne w tych teoriach nieustanne poszukiwanie spójnego modelu kosmosu, uwzględniające w nim miejsce i rolę człowieka. Następnie badacz wyjaśnił główne założenia „metafizyki konkretnej” Florenskiego, który, opisując świat jako harmonijną jedność, wskazuje na konieczność rozwoju, zakorzenionych w ontologizmie chrześcijańskim, różnych dziedzin nauki: filozofii, lingwistyki, antropologii filozoficznej, teologii, matematyki, fizyki, a także sztuk plastycznych i twórczości literackiej. Wnikliwie oceniając bogate piśmiennictwo Florenskiego, zauważył również pewne „rozstaje” jego myśli, utrudniające rozwiązanie wszystkich problemów człowieka pozbawionego pełnej autonomii, wolności, swobody i traktowanego „jako integralny składnik rzeczywistości, jednoczący w sobie jej przeciwieństwa, stanowiący niejako ambiwalentną jej syntezę” (s. 214).

W kolejnych partiach rozdziału przekonującej analizie poddane zostały traktaty Lwa Tołstoja, Michaiła Tariejewa, Jewgienija Trubieckiego, Siemiona Franka, zawierające syntetyczne, pełne optymizmu spojrzenie na życie, które w ujęciu tych myślicieli uzyskuje sens, jeżeli oparte jest na wartościach chrześcijańskich: samodoskonaleniu, miłości bliźniego, ascezie, twórczości. Za swoisty testament duchowości rosyjskiej uczony uznał kompleksową pracę J. Trubieckiego pt. *Sens życia*. W ocenie tego

studiów uwypuklił klarowność myśli, logiczność argumentacji oraz przepojoną optymizmem „słoneczną mistykę”. Świat dla Trubieckiego – pisze uczony – „stanowi pełnię sensu, jawiącą się w zjednoczeniu nieba i ziemi”, a życie ziemskie „posiada uzasadnienie o tyle, o ile wznosi się do innej sfery i w niej ulega przeobrażeniu” (s. 230). Z dziełem tym koresponduje jednobrzmiący traktat S. Franka. Porównując oba teksty J. Kapuścik zauważył nie tylko analogie wątków myślowych, wyraziście zarysowane we wnioskach końcowych, lecz również pewne różnice przekonań. Frank, uznając Boga za absolut duchowy, w mniejszym stopniu odwołuje się do dogmatyki prawosławia i nie utożsamia ściśle filozofii z religią, lecz koncentruje się na tych przejawach życia duchowego człowieka, które łączą go z otaczającym światem i stają się źródłem jego aktywności twórczej (s. 238).

W przejrzystym, klarownym *Post-scriptum* recenzowanej rozprawy podkreślona została rola rosyjskiego renesansu duchowego w rozwoju XX-wiecznej myśli filozoficznej. Osiągnięcia myślicieli «srebrnego wieku» – pisze Autor – stanowią „nie tylko chlubną kartę Rosji”, lecz potwierdzają „dziś niezwykłą siłę i mądrość argumentacji, [...] słuszność namysłu nad życiem w wymiarze powszechnym oraz trafność oceny zagrożeń płynących z radykalizacji postaw społecznych” (s. 245). O ciągłości i żywotności rosyjskiej myśli filozoficznej, opartej na nauce chrześcijańskiej – konkluduje badacz – świadczy piśmiennictwo wszechstronnego humanisty Aleksandra Łosiewa (1893-1988), dla którego życie „wykracza poza tradycyjne, płytkie [...] rozumienie. Uzyskuje ono rangę symboliczną i mityczną [...], ma wymiar nieśmiertelny, nieskończony, znaczący i trwały” (s. 245-247).

Monografia Jerzego Kapuścika *Sens życia. Antropologiczne aspekty rosyjskiego renesansu duchowego XX wieku w świetle prawosławia* jest świadectwem interesująco i ambitnie zrealizowanego przedsięwzięcia naukowego. Odnacza się logiką wyводу, sumiennością i wnikliwością szerokiego spojrzenia na rosyjską filozofię idealistyczną «srebrnego wieku». Jest to rozprawa bez wątpienia bardzo ważna i wartościowa, stanowiąca cenny wkład do ogólnego dorobku humanistyki polskiej. Dogłębne analizy bogatych pod względem zawartości ideowej i trudnych do zinterpretowania traktatów filozoficznych, wyjaśniają wiele problemów, wątpiwości i niejasności zawartych w sformułowaniach teoretycznych tych dzieł. Inspirują one jednocześnie do dalszych studiów i badań nad zagadnieniem sensu życia, które dominowało w rozważaniach rosyjskich myślicieli religijnych XX wieku.

Małgorzata Matecka